

BENGT GOTTFRIED FORSELIUS JA TÄHED

Täiendusi vana kirjaviisi ja uue õppeviisi mõistmiseks

AIVAR PÕLDVEE

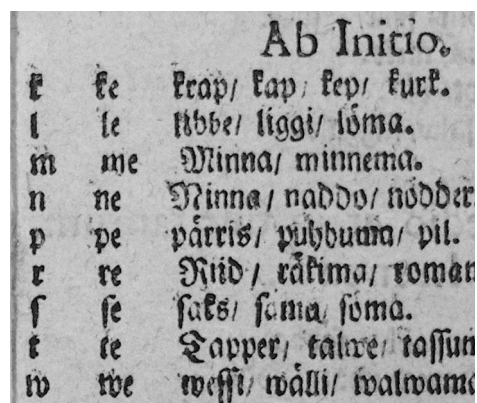
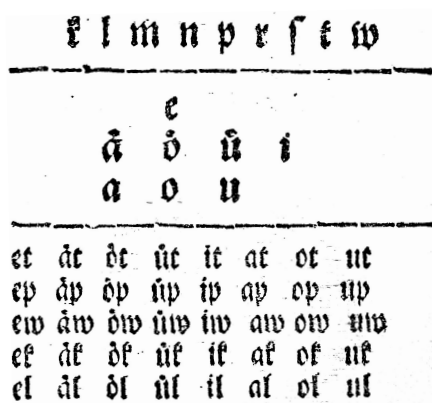
(*Algus Keeles ja Kirjanduses nr 5*)

5. Forselius, Ickelsamer ja Port-Royali grammatika

Uued tähenimed. Kuigi tõsiasi, et Forselius nimetas tähti *ka, el-i, em-i, en-i* asemel *ke, le, me, ne*, on teada üle saja aasta (1895), pole keeleuurijad seda miskipärast märganud ega pööra sellele tähelepanu ka L. Andresen ega L. Aarma.⁵⁵ Niisugune hääldamine oli Forseliuse õppeviisi nurgakivi, millele omakorda toetus täpne silbitamine. Samad tähenimed leiame Hornungi grammatikast (vt näidist 3), nagu on osutanud E. Annus (1989: 559). „Tähesõja” kontekstis on juba mainitud XVI sajandi saksa pedagoogi Valentin Ickelsamerit, kelle üheks inspireerijaks oli I sajandil elanud retoorik Quintilianus (vt Põldvee 2009a: 648, 659–660). Ickelsameri järgi pole lugemine midagi muud kui õige ja tundlik tähtede nimetamine. Harjumuspärased tähenimed segavad lugemaõppimist, sest nendega veeritakse kokku silpe, mida sõnas tegelikult ei leidu. Sulghäälikuid (*die gantz haimlichen oder stumm buchstaben*), mis valmistavad kõige enam raskusi, peab hääldama *Ba, pa, Da, ta*, aga „enne kinni pidama, kui /a/ tuleb”. Hääldust järgides on Ickelsameri selgitusel lugemine palju lihtsam, „sest kümnest tähest jääb siis järele vaid viis” (Ickelsamer 1527a: A5v; 1527b: B2r–B3r).

Seni on Forseliuse õppeviisi eeskujuna nimetatud Johannes Gezeliuse tööd „Methodus informandi....” (1683) (vt Puksov 1933: 1128 jt) ning Jan Amos Komenský õpikut „Orbis sensualium pictus” (1658), mis „andis uue aabitsa koostamisel kõige konkreetsemat eeskuju” (Andresen 1991: 18, 22). Gezeliuse juhendi (1683) ja kompendiumisse „Yxi paras Lasten tawara” (Turu, 1666) kuulunud „ABC Kirja” põhjal ei saa siiski teha järeldust, et ta pooldas häälikumeetodit. Komenský „Orbis sensualium pictus” ja selle onomatopoeetiline piltidega tähestik (*ein figurisches Alfabet*) oli Forseliusele kahtlemata tuttav, kuid selle raamatu esmane siht oli ladina keele ja ümbritseva maailma tundmaõppimine. Üks pädevamaid uurimusi sel teemal väidab, et „Orbis sensualium pictus” jõudis häälikumeetodi osas vaid poolele tee, järjekindlamalt esitas selle Ickelsamer (Schaller 1967: 336–339). Samal seisukohal on aabitsauurijad, kes peavad vajalikuks „Orbis sensualium pictust” lugemisõpetuse kontekstis küll mainida, kuid aabitsate hulka seda ei arva (Willke 1965: 25; Teistler 2006: 21). Aga mis peamine, Gezeliuse ja Komenský esiletõstmiseks tuleb selektiivselt mitte näha Forseliuse uusi tähenimesid.

⁵⁵ Uusi tähenimesid on maininud peale V. Reimani (1895) ja M. Lipu (1895) ka P. Põld (1933: 38), G. Wieselgren (1943: 78), E. Oissar (1969: 131; 1971: 47–48) ning E. Annus (1989: 559).

Näidis 3. Tähed ja harjutussilbid B. G. Forseliuse aabitsa (1694) esilehel, detail. Paremal konsonandid ja nende nimed J. Hornungi „Grammatica Esthonicas” (1693), lk 1, detail.

Port-Royali grammatika. Sarnaste uute tähenimede juurde jõuti mitmel pool ja mitte üksnes foneetikast, vaid ka loogikast ja pedagoogikast lähtuva arutluskäiguga. Näiteks Madalmaades väitis matemaatik Simon Stevin 1586. aastal, et on ebaloomulik, kui tähed (s.o tähenimed) grammatika põhielementidena sisaldaks rohkem silpe kui neist moodustatud sõnad, 1635. aastal aga soovitas Petrus Montanus ümber nimetada *h* ja *k* (*hee* ja *kee*), et nende nimed kõlaks kokku tähtedega *b*, *p*, *g* jt (vt McLelland 2006: 246, 254). Kõnealuste tähenimede ratsionaalse selgituse leiame 1660. aastast pärineva nn Port-Royali grammatika VI peatükist „Uus meetod, mille abil kõigis keeltes kergesti lugema õppida”.⁵⁶ Grammatika autorid Claude Lancelot ja Antoine Arnould, kes tuginesid omakorda Blaise Pascalile,⁵⁷ selgitavad, et kõige loomulikum viis on õpetada lapsi tähti ära tundma üksnes nende hääldamise heli järgi, kusjuures konsonante tuleb nimetada ainult nende loomuliku heliga, lisades vaid tumma *e*, mis on hääldamiseks vajalik. Forseliuse oponendid nimetasid sellist hääldamist mõmisevaks uueks veerimiseks (*das mummeln-de neue buchstabieren*).⁵⁸

Ickelsameri hääldusvõte erineb Port-Royali ja Forseliuse konsonandinimedest üksnes „tumma” järeelvokaali poolest, kuid see on oluline nüanss. Forseliust tabanud kriitikas leidub etteheide, miks ta siis ei nimeta tähti juba esimese vokaali järgi *ba*, *da*, *fa*, *ga* etc. nagu *ha*, *ka*.⁵⁹ Sama mõtte – hääldada konsonante esimese vokaaliga – pakkus Saksamaal välja Johann Gottfried Zeidler (1700: 4–5) oma tähtede loomulikku korda järgiva õppemeetodi selgituses.⁶⁰ Seega näib „tumm *e*” osutavat pigem prantsuse hääldusvõtte poole,

⁵⁶ Artikli kirjutamisel on kasutatud grammatika prantsuskeelset väljaannet (Lancelot, Arnould 1810: 259–266) ja ingliskeelset tõlget (Lancelot, Arnould 1975: 56–61).

⁵⁷ Teade pärineb B. Pascali õe kirjast (1655). Vt Barnard 1918: 141–150. Kirjeldatud meetodil õppisid näiteks kuueaastased tüdrukud kolme kuuga lugema. Vt ka Miel 1969: 261–263.

⁵⁸ Eestimaa konsistoorium reduktsioonikomissaridele 1. II 1688 (PK 2003: 168).

⁵⁹ J. E. Bender reduktsioonikomissaridele 7. II 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 4949, l 60). Benderi arvates olid *ef* ja *el* sama lihtsad hääldada kui *fe* ja *le*, üksnes viimased järgisid heebrea ja kreeka keelt. Forseliuse meetodi sügavamat mõtet Bender ilmselt ei taibanud.

⁶⁰ Zeidler esitab oma meetodit kui uut, kuid kordab sisult Ickelsamerit: „...tähenimed

kuigi ka üks Ickelsameri järgijatest, Peter Jordan (1533), soovitas tähenimesid *le, me, ne*. Port-Royali grammatika V peatükk käsitleb tähti märkidena (*caractères*), sõnastades täiusliku õigekirja neli reeglit: (1) iga täht (*figure*) märgib mingit häält; (2) ükski hääl pole ilma tähemärgita; (3) iga täht märgib vaid üht häält, kas lihtsat või kahekordset, topelttähed ei riku kirja täiuslikkust; (4) sama häält ei märgita erinevate tähtedega.⁶¹ Sarnaseid argumente esitas Forseliuse patroon J. Fischer, kui ta selgitas Eestimaa konsistooriumile ortograafiauuenduse aluseid: (1) parim kirjaviis on selline, mille abil õpilane kõige paremini lugema õpib; (2) tähed, mida kohalik elanik hääldada ei oska, selle keele alfabeeti ei kuulu, mida tõestavad ka teised keeled (vt Põldvee 2009a: 658).

Suur- ja väiketähed. Ratsionaalne – või intuitiivne – järeldus, et hääliku-meetod toimib kõige paremini kirjaviisiga, milles tähed ja häälikud on üheses vastavuses, suunas ka Forseliuse otsinguid. Sellele viitab tema tsitaat „vaata minu õpetamise meetodi põhjendust” (vide rationem *meiner lehs-methode*) Heidrichi märkuses tähestiku kärpimise ja versaalidest loobumise ettepaneku kohta. Repliigist „ometi sai Liepa konverentsil otsustatud, et versaalid peavad Piiblisse jääma”, selgub, et algul taheti suurtähed välja jätta ka Uuest Testamendist. Sellel ettepanekul on ühtaegu nii praktiline kui ka mõistus-pärane seletus: fraktuurkirja väiketähed on kujult lihtsamad kui versaalid, aga häälduse poolest nad ei erine.⁶² Port-Royali grammatikas seisab kirjas, et suurte ja väikeste tähtede erinevus on vastuolus neljanda reegluga (vt eespool).⁶³ Ometi peitub ratsionaalne iva ka Forseliuse ettepanekus eristada ortograafiliselt homonüüme: näiteks kirjutada sõna *Wihha* 'Zorn' suure tähega ja *wihha* 'bitter' väikse tähega [vrd sks *Meer* ja *mehr* – A. P.], mille peale Heidrich hüüatab: „Ennäe Forseliuse nõuannet (*ecce consil[ium]*) Forseli[ii]” ja lisab lehe servale veel ühe *viha*: *Wihha*, *Wicht*.⁶⁴

6. Kirjaviis ja õppeviis

Forseliuse aabitsa kahele esimesele ja kahele lõpuleheküljele (vt näidised 3–5) mahutatud n-ö metoodilisest osast on keeleteadlased seni mööda vaadanud, pedagoogika- ja aabitsauurijad aga piirdunud – paremal juhul – kirjeldamisega. Vaadeldes Forseliuse aabitsa (1694) struktuuri ja õpetamise meetodit

panevad lapsi veerimisel eksima.... Ja miks ei öelda *ba / da /* kui öeldakse */ ka*? Kas siis teised tähed ei ole nii head / et neil pole esimest vokaali?” Tavapärane alfabeet (*Nach alter Art*) ja versaaltähestik paiknevad loomulikus korras vokaalide ja uute nimedega konsonantide järel (*Die Buchstaben nach natürlicher Ordnung*). 1700. aastal tuli Zeidler välja mõttega avada kool või seminar, mis valmistaks ette kõstreid ja koolmeistreid; teda on peetud üheks Rousseau ja Pestalozzi eelkäijaks (vt Lechner 2008: 8, 16, 57–61).

⁶¹ Reeglid on esitatud lühendatult.

⁶² Sellist foneetilist argumenti kasutas näiteks XVI sajandil Inglismaal John Hart, kelle arvates sama loomust esindavad tähed tuleks ka ühtmoodi kirjutada. Suurtähte asendada väiketähe ette soovitas ta lisada kaldkriipsu (Jones 1953: 149).

⁶³ Väitele on lisatud ajalooline argument: kreeklased ja roomlased kasutasid kaua aega üksnes suurtähti, heebrea keeles valitseb aga ühtlus tänaseni.

⁶⁴ A. Heidrichi märkmed Forseliuse ettepanekute punkti 13 ja § 17 kohta, jaanuar 1688 (EAA, f 1187, n 2, s 730, l 276). Sama näitesõna leidub Gösekenil (*Weeha*) ja Hornungil (*wihha*).

lep lōm pūs nāp wil wef tam luf	Esime Eäp: wif pātūtati
alt alw arw ilm ilp tem ern	Esimese Eäp: wif pātūtati
ōrf off off uft ulf ert unt	Esimese Eäp: wif pātūtati
rist lapp wōrt fip flup	Esimese Eäp: wif pātūtati
rafw fāt pāt	Esimese Eäp: wif pātūtati
t d p b f g	Esimese Eäp: wif pātūtati
lud fūb mōrd ladw	Esimese Eäp: wif pātūtati
urb amb nūb ārg dīg ang	Esimese Eäp: wif pātūtati
tāht tāt wihm	Esimese Eäp: wif pātūtati
ai ei oi ut ai di an dn	Esimese Eäp: wif pātūtati
ja jo jā	Esimese Eäp: wif pātūtati
uuf aaw iir dāt dōl kūūn reed tood	Esimese Eäp: wif pātūtati
pyung lūung fūūnd njuūd	Esimese Eäp: wif pātūtati
pā-lu	Esimese Eäp: wif pātūtati
dp-pe	Esimese Eäp: wif pātūtati
dp-pe-ta	Esimese Eäp: wif pātūtati
dp-pe-ra-me	Esimese Eäp: wif pātūtati
dp-pe-ta-mat-ta	Esimese Eäp: wif pātūtati
or-a	Esimese Eäp: wif pātūtati
u-s	Esimese Eäp: wif pātūtati
aaf-ta	Esimese Eäp: wif pātūtati

Näidis 4. B. G. Forseliuse aabitsa (1694) 2. ja 3. lk (AIV–AIIR).

keeleuunduse aspektist, näeme kõike seda, millest artiklis on juttu olnud. Järgnev analüüs lähtub aabitsa tüpograafiliselt eristatud jaotustest, mida võib vaadelda kui temaatilisi õppetükke.

[Lk 1.] [1. Konsonandid.] Tähtede õppimist alustati väiketähtedena esitatud konsonantidest, mille seast puuduvad (tänapäeva mõistes) võõrtähed, *b*, *d*, *g*, poolvokaal *j* ning *h*, mis polnud päris puhas konsonant.⁶⁵ *h* puudub ka Hornungi grammatika (1693/1977) konsonantide seast. Erinevalt antiiksest grammatikatraditsioonist ja naabermaade aabitsatest (vt Willke 1965; Kotkaheimo 1989; Labrence 1988) alustas Forselius õpetamist konsonantidest, mitte vokaalidest. Aga nii oli see juba Stahli (1637) grammatikas, kus esitleti kõigepealt eestlaste konsonante.

[2. Vokaalid.] Esimene vokaal, mida Forselius õpetas, polnud *a*, vaid *e*, mis on ka visuaalselt esile tõstetud.⁶⁶ Tumma *e* abil nimetati konsonante ning pisi-ke *e* vormistas tähed *ä*, *ö* ja *ü*, millega ühte ritta oli seatud *i* kui neljas täpi-ga täht. Vokaalide viimases reas seisis *a*, *o* ja *u*. Didaktilise tagamõtte kõrval oli tähtis *e* diftongide küljest „lahti haakida” ning *ä*, *ö* ja *ü* rõhutatult esile tõsta, et ka sakslastest pastorid hääluserinevusele tähelepanu pööraksid.⁶⁷

⁶⁵ Näiteks puudub *h* konsonantide seast M. Agricola soome aabitsas (1543). G. Overheide (1660: 18) nimetab *h*-d lisakaashäälikuks (*fuglicher Mitlaut*), nii nagu *e* on lisatäis-häälik. U. Hiärne (1717: 41) osutab *H*-tähe käsitluses, et kuigi kreeklased ei taha seda pida-täheks, pole mingit alust jätta *h* tähestikust välja. Soome ortograafias soovitas ta *h* kahe-kordistada (*nahhka*, *pihhka* jne), et vältida sakslaste ja rootslaste hääldevigu.

⁶⁶ *e*-d nimetas J. G. Schottelius (1663: 208–210) saksa keele kõige tähtsamaks või suur-sugusemaks (*vornemste*) täheks.

⁶⁷ Tänaest tarkusest märkame, et eesvokaale õpiti enne tagavokaale.

[3.–4. Silbiharjutused.] Samas vokaalide järjekorras⁶⁸ moodustati kahe-tähelisi silpe vokaalist ja konsonandist (*et, ät, öt, üt, it, at, ot, ut* jne) ning seejärel konsonandist ja vokaalist (*ki, kü, kä, ka, ku* jne).

[Lk 2.] [5.–6. Ühesilbilised sõnad.] Silbiharjutuste järel asuti sõnu⁶⁹ kokku lugema. [5.] Alustati lühikese vokaali ja lõpukonsonandiga sõnadest, nagu *lep, lõm, püs, näp* 'lepp, lõmm, püss, näpp' jt. Ka siin kohtame vokaalidest esimesena *e-d*, järgmised sõnad on *ö-, ü-* ja *ä-ga*. Näitevalik järgib Stahli-pärast reegliti, et sõnalõpu ülipikk konsonant on ühekordne. Göseken ja Gutsclaff kirjutasid *Patt, Sepp* ning pole võimatu, et ka Forselius aabitsa algversioonis (vrd vahelmise kirjaviisi kava).

[6.] Järgnevad konsonantühendiga lõppevad sõnad, mis algavad vokaaliga (*alt, alw* 'halb', *arw* 'harv', *ilm, ilp, irm, ern* 'hernes', *ulk, urt* jt) või konsonandiga (*rist, laps, wörk, rasw, katk* jt). Nii siin kui ka järgmistes harjutustes [7, 8, 15] lähtub näitesõnade valik soovist keelt kirjeldada, s.t sõnad on valitud nii, et ükski konsonantühend ei kordu.

[7. Klusiilid.] Tähtede *b, d, g* – millega ei alga ükski sõna – ja klusiilide (*t d, p b, k g*) eristamise juurde asuti alles siis, kui esimene lugemiskogemus käes ning korrektseks hääldamiseks võrdlusalus olemas. Niisugune konsonantide kategoriseerimine on aabitsate puhul erandlik, grammatikate puhul aga mitte. Nagu märgitud, osutas sulghäälikute (*stumb buchstaben*) hääldamise raskustele juba Ickelsamer, XVII sajandi saksa grammatikates käsitati neid kui sugulasi või samakõlalisi tähti (nt Overheide 1660: 27–30).

[8. *h*.] Viimase tähena võeti ette *h* (*täht, tahk, wihm*). Teistest tähtedest eraldi seisis *h* kolmel juba selgitatud põhjusel: esiteks, Forselius ei kasutanud *h-d* sõna alguses, teiseks, *h* polnud päris konsonant ja kolmandaks didaktilisel põhjusel. Uus foneetiline funktsioon vajas esiletõstmist, enne kui asuti järgmise kahe õppetüki juurde, mis käsitlesid pikkade vokaalide märkimist.

[9.–10. Diftongid ja pikad vokaalid.] Omaette lahtrisse [9.] on paigutatud diftongid (*ai, ei, oi, ui, äi, öi, au, öu*) ning poolvokaal *j*, mis tähestikku ei kuulunud, küll aga esines kirja pildis. Forselius tegi *j*-tähe abil selgeks lahtise silbi häälduse: *ja, jo, jä* 'jaa, joo, jää'. Diftongi ja täishääliku ning lahtise ja kinnise silbi eristamine oli hädavajalik, sest sellest sõltus nii korrektne hääldus kui ka õige kiri. Adrian Virginius selgitas tartu keele kirjaviisi uuendamisel, et „tuntud reegel *Omnis diphtongus longa est*⁷⁰ ei pea eestlaste puhul paika”, ning juhtis tähelepanu, et üksiku diftongiga *ä, ö, ü* või vokaaliga kinnine silp hääldatakse lühidalt (Virginius 1691: 139). [10.] Pikkade vokaalide kinnises silbis kahe tähega märkimine tehti selgeks järgmises harjutuses: *uus, aaw, iir, ääl, ööl* 'öel', *küün, reed, kood*. Kõige lõppu jättis Forselius võimatu ortograafiaga sõnad, kus ühes silbis on kõrvuti kolm või koguni neli (pool)vokaali (*pjuug, lijuug, kijuud, njuud* 'piug, liug, kiud, niue'). Need olid lapsele kirja pildilt keerulised, aga pidid ilmselt ka näitama, et eesti keelt ei saa toppida saksa grammatika puuri.

[12. Silbitamine ja vormiõpetus.] Kui ühesilbiliste sõnade lugemine oli kätte harjutatud, võeti ette lihtsad liitsõnad (*pä-lu* 'pealuu') ja mitmesilbili-

⁶⁸ L. Andreseni (1993: 31) arvates on see veel üks tõend, et aabitsas puudub metoodiline järjekindlus.

⁶⁹ L. Andresen (1993: 31–34) nimetab neid mõttetuteks täheühenditeks ja tähenduse-ta harjutusteks.

⁷⁰ Kõik diftongid on pikad (ladina *k*).

Näidis 5. B. G. Forseliuse aabitsa (1694) lõpuleheküljed (BIIv–BIIIr).

sed sõnad: *öp-pe* > *öp-pe-ta* > *öp-pe-ta-me* > *öp-pe-ta-mat-ta*. Tollaste aabitsa-te puhul on selline sõnavormide süntees ja analüüs harukordne. Tõenäoliselt korraldi sama harjutust ka teiste sõnadega. Silbipiiri nihutamine konsonantide kahendamisega tulenes ortograafiast: nii eristati lühikese hääldusega vokaali (vt Toomse 1940). Pärast seda harjutust võis lugemine alata. Esime-ne lause, mis kokku veeriti, oli *o-ta u-e aas-ta* (s.o osasihitiseveaga): „Oota uut aastat!”

[Lk 3–19.] [13. Katekismus.] Kogu katekismuse tekst on silbitatud. Versaale asendavad muust kirjast veidi suuremad väiketähed.⁷¹

[Lk 20.] [14. Versaalid. Alfabeet.] Et teistes raamatutes kasutati suurtähti, tuli need enne aabitsa käestpanekut selgeks õppida. Alfabeetilises järjestuses versaalid (18 tähte) on esitatud kolmes kahanevas šriftis, nende all neljandas reas juba tuttavad väiketähed. Et trükkalil polnud kõiki tarvilikke trükitüü-pe, jäid tähestikku augud.

⁷¹ Jättes ära silbitamismärgid, võib aabitsa lehekülgedel näha tallinnakeelse Uue Tes-tamendi kirjaipilti, kui see oleks trükitud Liepa konverentsil esitatud ettepanekute alusel (vrd Roosimaa 2006).

[Lk 21.] [15. Laensõnad.] Viimaselt õpetusleheküljelt leiame valiku saksa ja rootsi keelest laenatud sõnu, milles esinevad eesti hääldusele võõrad konsonantühendid: *ants* (Hans), *elts* (Elisabeth), *narts*, *kirst*, *wärsk*, *kunst*, *walsk*, *jamps*, *kli*, *pri*, *wri*, *tru*, *knup*, *krap*, *plak*, *wlask* 'plasku'. Juba Göseken juhtis tähelepanu, et eestlastel on raske hääldada niisuguseid sõnu nagu *Klaas*, *Trum* ja *Kruw*, mille asemel öeldakse *Laas*, *Rum* ja *Ruw*. Näited *krap*, *pri*, *plaksuma* jt esinevad ka Hornungi grammatika kaheksa reegli juures.

[16. Antiikva.] Eelviimaseks õppetükiks jäid majusklites ja minusklites esitatud ladina tähed (antiikva, 18 tähte) ühes abistavate väiketähtedega fraktuuris. Ka siin on Ä, Ö ja Ü kohal trükitehnilistel põhjustel lüngad. Ladina trükikirjaga puutusid eestlased kokku harva.

[17.] Aabitsa lõpetavad araabia ja rooma numbrid. Viimasel leheküljel on aabitsakukk.

Kuidas käis selle aabitsaga õppetöö, kirjutas Forseliusele praost Chilian Rauschert Sangastest (20. V 1687): „Enamjagu õppis tähed (*das ABC*) ühe tunniga ära, 5 nädala pärast ei olnud neil aabitsat (*Fibel*) enam vaja ning 10 nädalaga oskasid nad üsna hästi (*ziemlich*) lugeda” (Wieselgren 1943: 99; Andresen 1991: 68–69). Sangaste koolmeistriks oli 15-aastane talupoiss Bengt Adamson (Uustalu Bengt), kes abistas Forseliust juba Tartus ning hiljem õpetas Harju-Madise kakskeelses koolis eesti ja rootsi lapsi.⁷²

Kokkuvõte

Nii nagu kiri on olemuselt konservatiivne, on seda ka grammatika ja aabits. Õhtumaise kooligrammatika ja aabitsa struktuur püsisid sajandeid muutumatuks ning uuendused või rahvuslikud erisused ilmutasid end vaid nüanssides. Forseliuse aabits sündis poleemikas Stahli kirjaviisiga ning eelkäijate (Gösekeni jt) ettepanekuid ellu viies, mistõttu seda ei saa mõista ega hinnata väljaspool XVII sajandi keeleõpetuse konteksti. Lugeses aabitsat kui grammatikat, avaneb kadunud maailm, mis end esimesel pilgul ei ilmuta. Et tegemist polnud pelgalt õppevahendi, vaid ka uuendatud kirjaviisi esimese rakenduse ja põhjendusega, sisaldab Forseliuse aabits elemente, mida me ei leia tollastest saksa, rootsi, soome, läti jt aabitsatest. See väide vajab eraldi toetamist, siin saame piirduda vaid tõdemusega, et väikese põhjaeestikeelse aabitsa neljal leheküljel teostus julge ja tulemuslik uuendus. Radikaalne ortograafia-reform õnnestus läbi suruda viimasel hetkel, s.o enne normeeriva piiblitõlke ilmumist, ja suhteliselt nõrga inertsit tõttu, kui võrrelda eesti kirjakeelt vanade kultuurkeeltega, mille rikkalik pika traditsiooniga trükisõna kirjaviisi muutmist takistas.

Forseliuse aabits ja kirjaviis taotlesid lihtsust ning lähtusid häälduspärasuse printsiibist, mille aluseks olid foneetiliselt põhjendatud alfabeet ja uued tähenimed (*ke*, *le*, *me*, *ne* jne). Forseliuse õppeviisil on suur sarnasus Valentin Ickelsameri häälikumeetodiga ning see langeb kokku ortograafiapõhimõtete ja universaalse õppeviisiga, mida kirjeldab Port-Royali grammatika (1660, V–VI ptk). Versaalidest ja liigsetest tähtedest loobumine, tähestiku hää-

⁷² Sangaste kooli kohta vt Vahre 1995: 105–106; Bengt Adamsonist lähemalt vt Põldvee 2001 ja „Relation der Küster Wesen vndt Zustand betrefend in Harrien” (EAA, f 1, n 1, s 139, l 5 p–6; dokumendi leidis Enn Küng).

likuline kategoriseerimine, ortograafiareeglite järgi rühmitatud harjutused ning kogu aabitsateksti silbitamine tegid lugemaõppimise hõlpsaks ja meeldivaks. Sel viisil õpetamisega said hakkama ka teismelised talupoistest koolmeistrid, kelle tööle aitas kaasa aabitsa loogiline ülesehitus. Lihtsam ja vajalikum omandati enne keerulisemat ja vähemtähtsat, tundmatu (nõrgad sulghäälikud, *h*, versaalid ja ladina tähed) tuntu abil, õpitav oli hästi liigendatud ning selles ei olnud midagi tarbetut.

Elava eesti keele hääldusest, soome ja rootsi ortograafiast, tervest mõistusest ja Euroopa keeleteaduse parimatest eeskujudest lähtumine tegi Forseliuse aabitsast vaheda relva, mille ees taganesid „tähesõjas” Stahli-pärane talinna keele kirjaviis, uuenduste peatamiseks loodud vaheline kirjaviis ning ka senine tartu keele (Wastse Testamendi) kirjaviis. Forseliuse aabitsas on olemas Hornungi „Grammatica Esthonica” (1693) tuum ning Piibli (1739) kirjaviis. See on raamat, mis õpetas eestlased lugema ja millel ei puudu eeldused pakkuda laiemat huvi nii keeleteaduse kui ka pedagoogika ajaloo uurijatele. Parafraseerides Noam Chomskyt (1966), võiks seda nimetada kartesiaanlikuks aabitsaks ja pole võimatu, et selles turunduslikult kõlavas fraasis on rohkem tõtt kui Chomsky hinnangus Port-Royali grammatika kohta.

Forselius suri noorelt, elu tähetunnil. See toob meelde Elbert Hubbardi sententsi *Grammar is the grave of letters*, mis vihjab mõtet pärssivatele piirangutele. Forselius vabastas eesti kirjaviisi senistest raamidest, nimetu monumendi püstitas talle Hornung. Aga kirja konservatiivse loomuse vastu ei saanud nemadki. Kõik võõra, mis XVII sajandi tublid keelemehed (vt Ross 2002) talupoja hääldust tähele pannes eesti tähestikust välja viskasid, tassisid needsamad matsid tuppa tagasi – niipea „kui kõndima õppisid parkettide pääl....”. Ja tähenimed on meil ikka nagu vanas Roomas.

Arhiivimaterjalid

EAA = Eesti Ajalooarhiiv, Tartu

f 1 Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner

f 1187 Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Konsistoorium

Kirjandus ja publitseeritud allikad

A g r i c o l a 1543 = [Faksiimile] Michael Agricola, Abckiria. Näköispainos Mikael Agricolan ABCKirian eri painosten säilyneistä katkelmista. Toim A. Penttilä. [Helsinki:] Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1982.

A n d r e s e n, Lembit 1991. Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius. Tallinn: Eesti Raamat.

A n d r e s e n, Lembit 1993. Eesti Aabits reformatsioonist iseseisvusajani. Tallinn: Koolibri.

A n n u s, Endel 1989. Täiendusi ja täpsustusi eesti vanemale aabitsaloole. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 558–560.

B a r n a r d, Howard Clive 1918. The Port-Royalists on Education. Extracts from the Educational Writings of the Port-Royalists. [s. l.:] Cambridge University Press.

- Chomsky Noam 1966. Cartesian Linguistics. A Chapter in the History of Rationalist Thought. New York–London: Harper & Row.
- Gezelius, Johannes 1683. Methodus informandi in Pædagogiis tam ruralibus quam urbicis.... Aboæ: Johann Winter.
- Hiärne 1717 = [Faksiimile] [Urban Hiärne,] Orthographia svecana, eller Den retta swenska bookstafweringen stelt i ett samtal emellan Neophilum och Eustathium. – Stig Örjan Ohlsson, Urban Hiärne and Cartesian phonetics. Lund: Ambla, 1997, lk 1–60.
- Hornung 1693 = [Faksiimile] Johann Hornung, Grammatica Esthonica, brevi, perspicuâ tamem methodo ad dialectum Revaliensem. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Riga 1693. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977.
- Ickelsamer 1527 = [Faksiimile] Valentin Ickelsamer, [a] Die rechte weis auf kürztist lesen zu lernen. [b] Ain Teütsche Grammatica. Hrsg. von K. Pohl. Stuttgart: Klett, 1971.
- Jones, Richard Foster 1953. The Triumph of the English Language. A survey of Opinions Concerning the Vernacular from the Introduction of Printing to the Restoration. Stanford: Oxford University Press.
- Jordan 1533 = [Faksiimile] Peter Jordan, Leyenschul. – Vier seltene Schriften des sechzehnten Jahrhunderts. Hrsg. von Heinrich Fechner. Berlin, 1882.
- Komenský 1658 = Iohannis Amos Comenii, Orbis sensualium pictis.... Die sichtbare Welt.... Noribergæ: Michael Endter MDCLVIII (http://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost17/Comenius/com_o00t.html).
- Kotkaheimo, Liisa 1989. Suomalaisen aapisen viisi vuosisataa. Aapisten sisältö ja tehtävät kansanopetuksessa. Joensuu: University of Joensuu.
- Labrence, Livia 1988. Latviešu ābece. Riga: Zvaigzne.
- Lancelot, Claude, Arnould, Antoine 1810. Grammaire générale et raisonnée de Port-Royal.... Paris: Bossange et Masson.
- Lancelot, Claude, Arnould, Antoine 1975. General and Rational Grammar. The Port-Royal Grammar. Ed. and transl. by J. Rieux and B. E. Rollin. The Hague–Paris: Mouton.
- Lechner, Elmar 2008. Pädagogik und Kulturkritik in der deutschen Frühaufklärung. Johann Gottfried Zeidler (1655–1711). Zehn Thesen und Edition einiger seiner autobiographischen, pädagogischen und historischen sowie aphoristischen Schriften. Frankfurt am Main: Lang.
- Lipp, Martin 1895. Kodumaa kiriku ja hariduse lugu. I. Katoliku kiriku ajast Rootsi aja lõpuni. Jurjev: Laakmann.
- McLelland, Nicola 2006. Letters, Sounds and Shapes. Reflections on the Sounds of German in Early Modern Linguistic Awareness. – Transactions of the Philological Society, Vol. 104:2, lk 229–258.
- Miel, Jan 1969. Pascal, Port-Royal, and Cartesian Linguistics. – Journal of History of Ideas, Vol. XXX, nr 2, lk 261–271.
- Oissar, Edgar 1969. Vanimatest eesti aabitsatest. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 129–139.
- Oissar, Edgar 1971. Eesti aabitsa arengulugu. Tallinn (käsikiri TLÜ Akadeemilise Raamatukogu Baltika kogus).
- Overheide, Gebhard 1660. Vermehrte Teutsche Schreib-Kunst. Braunschweig: Zilliger.

- PK 2003 = Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost L. Pahtma, K. Tafenau. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- P u k s o v, Friedrich 1933. Rahvavaridus. – Eesti rahva ajalugu. II. Toim J. Libe, A. Oinas, H. Sepp. Tartu: Loodus, lk 1121–1156.
- P õ l d, Peeter 1933. Eesti kooli ajalugu. Redigeerinud Hans Kruus. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv.
- P õ l d v e e, Aivar 2001. Uustalu Bengti tundmatu elutee ja elutöö. – Muinasaja loojangust omariikluse läveni. Pühendusteos Sulev Vahtre 75. sünnipäevaks. Toim A. Andresen. Tartu: Ajaloosihtasutus Kleio, lk 205–221.
- P õ l d v e e, Aivar 2009a. Eesti „tähesõja” taust ja retoorika. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 642–667.
- R e i m a n, Villem 1895. Bengt Gottfried Forselius. – Eesti Üliõpplaste Seltsi Album III. Tartu: Eesti Üliõpplaste Selts.
- R o o s i m a a, Peeter 2006. Nimisõnade algustäht XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi alguse piiblitekstides. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 449–462.
- R o s s, Kristiina 2002. Baltisaksa pastorid ja eesti keel. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 225–230.
- S c h a l l e r, Klaus 1967. Die Pädagogik des Johann Amos Comenius und die Anfänge des pädagogischen Realismus im 17. Jahrhundert. Heidelberg: Quelle & Meyer.
- S c h o t t e l i u s, Justus Georg 1663. Ausführliche Arbeit Von der Teutschen Haupt-Sprache.... Braunschweig: Zilliger.
- S t a h l 1637 = [Faksiimile] Heinrich Stahl, Anführung zu der Estnischen Sprach. Brampton: Maarjamaa; Tartu: Johannes Esto Ühing, 2000.
- Z e i d l e r, Johann Gottfried [1700?]. Neu-verbesserter vollkommener Schlüssel Zur Lese-Kunst. Nach natürlicher Ordnung der Buchstaben. Braunschweig–Leipzig: Renger.
- T e i s t l e r, Gisela 2006. Deutsche Fibeln vom 16. Jahrhundert bis zum Ende der Weimarer Republik. – Lesen lernen in Diktaturen der 1930er und 1940er Jahre. Fibeln in Deutschland, Italien und Spanien. Hrsg. von G. Teistler. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, lk 14–37.
- T o o m s e, Mihkel 1940. Esimese piiblitõlke vokaalide kvantiteedi märkimine ja tee selleni. – Piibli keelest. Kahesaja-aastast eestikeelset piiblit mälestades. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, lk 68–84.
- V a h t r e, Sulev 1995. Chilian Rauscherti elutee ja elutöö. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 29–40; nr 2, lk 103–110.
- V i r g i n i u s 1691 = Osmo Ikola, Vanhan etelävirolaisen käsikirjan esipuhe. [Adrian Virginus,] Vorrede. Christlicher und geneigter Leser. – Sananjalka 1983, nr 25, lk 134–142.
- W i e s e l g r e n, Greta 1943. B. G. Forselius und die Grundlegung der estnischen Volksschule. Urkunden und Kommentar. Lund: Gleerup [Äratrükk väljaandest: Vetenskaps societeten i Lund. Årsbok 1942].
- W i l l k e, Ingeborg 1965. ABC-Bücher in Schweden. Ihre Entwicklung bis des 19. Jahrhunderts und ihre Beziehungen zu Deutschland. Lund: Scandinavian University Books.

Bengt Gottfried Forselius and Letters of the Alphabet: Addenda to Understand the Old Spelling System and a New Teaching Method

Keywords: Estonian language, language history, ABC books, alphabet, spelling systems, language reform, Port-Royal Grammar, 17th century

Bengt Gottfried Forselius (?1660–1684) is known in Estonian literary history as a spelling reformer. His suggestions, inspired by his experience in teaching Estonian and Swedish peasant children, first materialized in an innovative ABC book written in North Estonian (1685, the oldest survived copy dates from 1694). The idea that the reformed orthography could be applied in Bible translation unleashed a violent linguistic debate called the war of orthographies. The article is an attempt to provide, using the original sources, a more detailed reconstruction of the genesis of Forselius's orthography of letters. The emerging pattern reveals the connections of Forselius's reform with earlier Estonian grammars as well as with the linguistic debates elsewhere in Europe. The teaching method used by Forselius resembled the phonetic method of Valentin Ickelsamer, while the names of consonants *ke*, *le*, *me*, etc. introduced by Forselius match the recommendations in the Port-Royal Grammar (1660, VI: Of a new method for easily learning to read in all sorts of languages): „consonants should be named by their natural sound, adding only mute e which is necessary for pronunciation.” To apply the phonetic method more effectively the Estonian alphabet was reduced to 18 letters and the orthography was simplified. The logical and linguistically motivated structure of Forselius's ABC book differs considerably from that of the available German, Swedish, Finnish and Latvian examples.

*Aivar Põldvee (b. 1962), MA, University of Tartu, PhD student,
aivarpoldvee@hotmail.ee*